

KÜMNES FRIEDRICH PUKSOO PÄEV

21. jaanuaril 2000. a.

Tartu Ülikooli Raamatukogu konverentsisaalis

Tartu 2000

Päevakava

Avasõna

Ülevaade 2000. a. F. Puksoo auhinnale esitatud töödest

Auhinna üleandmine

Ettekanded teemal

Mis meil on kaasa võtta uude aastatuhandesse?

Rahvuslik arhiivraamatukogu kui eneseteostus

Krista Aru

Kas raamatuga uude aastatuhandesse?

Anne Valmas

Eesti rahvusbibliograafia - uue aastatuhande väljakutsed

Janne Andresoo

Raamatukogu aastal (20)00 p. Kr. - olemus ja nähtumus

Jüri Järs

Kuidas raamatukogu-tüpoloogiat parandada?

I Miks? Peeter Olesk

II Ja mis saab edasi? Toomas Liivamägi

Kas raamatuga uude aastatuhandesse?

Anne Valmas

Eesti Akadeemiline Raamatukogu

Aasta 2000 tahab olla pidulik kokkuvõte sellest ühes mõttes siiski ilusast ajastust — raamatusajandist Eestis ja maailmas, ütleb lõppeva sajandi viimases “Keeles ja Kirjanduses” Hando Runnel. Muidugi on raamat vanem kui sajand ja selle mõju kogu maailmakultuuri arengule on raske alahinnata. Ja veel kord Runnelile viidates — just raamatutarkus kasvatab meid headeks, tarkadeks, kõbelisteks inimesteks. Kuid ohtu raamatu osatähtsuse vähenemisele ennustatakse aina sagedamini. Arvata ja ennustada võib paljugi, ent omamoodi pöördelisel ajal elame tõepoolest. Ükskõik kui suured arvutisõbrad me ka oleme, ilma raamatuta on raske hakkama saada, kui trükisõnast lugu peame. Ja vastupidi — üha raskemaks läheb elu ilma arvutita nii kirjutaval kui ka lugeval inimesel.

Raske öelda, kas eestlane loeb üldiselt rohkem või vähem kui kümme aastat tagasi, kuid selge on, et koju ostab ta kirjandust tunduvalt vähem. Ühtelugu suletakse raamatupoode, kodudes leidub ahtamalt raamatuid, kui neid üldse on, ja laste side raamatuga lõdveneb. Peresid, kus raha napib, on liiga palju ning seal pole ei raamatut ega arvitit. Jõukatel aga ei jää arvuti kõrval tihti raamatutele enam ruumi, sest pealesurutav mõtteviis ütleb ju, et internet toob maailma koju kätte. Kahju neist inimestest, kel jääb olemata oma lapsepõlve lemmikraamat, kelle tundeelus pole kohta raamatul, mille kaanepildid ja värvikad leheküljed kangastuvad kogu elu. Olemata jääb ülev tunne keerata lehte ja põnevusega oodata uusi sündmusi, pilte. Kas seda vahetut kontakti paberiga saab asendada tuim sinine ekraan?

Ka raamatukogudele on ennustatud lõppu niisugusel kujul, nagu neid siiaaani tunneme. Ometi loetakse raamatukogudes järjest rohkem. Ajalehed ja ajakirjad loetakse räbalateks, teame pikki järjekordi ilukirjandusele ja õppekirjanduse nappust. Ja see on nii mitte ainult meil Eestis, vaid ka laias maailmas, kus arvutiasjandus palju kauem kasutusel ja kättesaadavam kui siin.

Kuid paratamatult mõjutab uus aeg järjest sügavamalt raamatukogude tänapäeva ja tulevikku, tõrjudes eemale nostalgilised tunded raamatu ilust ja võlust. Enam ei räägita lõputult ruumipuudusest kogudes ja seda mitmel põhjusel — raamat maksab ja ruum maksab ning mõlema arvel tuleb kokku hoida. Ruumi tuleb otstarbekalt kasutada ja seda saab ja tuleb teha kogusid otsustavamalt puhastades. Me ei pea enam hoidma mittekasutatava veneaegse raamatu mitmeid eksemplare ja vananenud perioodikat erinevates Eesti raamatukogudes. Koostöö raamatukogude vahel omandab laiema tähenduse, sest meie ühist Eesti riigi raha tuleb sihipäraselt kasutada. Aeg on meilgi eneselt küsima hakata, missugune on ühe raamatu hoidmise hind, ja nii mõnedki vanad otsused väärivad ülevaatamist.

Uue võõrkeelse teaduskirjanduse tellimine nõuab tõsist koordineeritust, eriti kehtib see hirmkalli perioodika kohta. Esimesed sammud selles suunas on tehtud. Firma EBSCO vahendusel hangiti komplekt elektronajakirju, mida kasutavad kõik teadusraamatukogud. Uusi pakkumisi tuleb üha juurde ja meie kohus on langetada õigeid otsustusi. Järjest rohkem peame mõtlema kokkulepetele ning mitte ainult Eesti raamatukogude vahel, vaid ka laiemalt, naaberriikide vahel. Arvutiajastu üheks oluliseks märksõnaks peakski olema koostöö. Kui suudaksime selle juures olla üksteise suhtes sallivad ja mõistaksime, et kui ühel raamatukogul on raha kirjanduse muretsemiseks pisutki rohkem kui teisel, siis tähendab see, et meil kõigil on raha rohkem ja võidame me kõik, eelkõige lugeja, asugu ta siis Tartus, Tallinnas või Narvas. Kõik me vajame rohkem teavet maailmast ja arvutiajastu annab selle päris lihtsalt kätte.

Kuigi mikrofilmimine ja digiteerimine annab ruumi osas suurt kokkuhoidu, loobub lugeja vanade ajalehtede sirvimisest väga vastumeelselt, kui üldse loobuda tahab, värskest ajalehest rääkimata. Ometi on see karm otsus lugejate tõrksusele vaatamata juba tehtud, kui tahame, et vanad ajalehed ja ajakirjad üldse püsima jäävad. Paberperioodika säilitamine tulevikus on veel lahendamata küsimus. Niisugune hoidla tuleb tõenäoliselt luua, nagu seda paljud riigid teinud on, ja kindlasti loodussõbralikumas keskkonnas kui seda on linnad või nende lähiümbrus. Siingi on veel läbimõeldud otsused vastu võtmata — ELNET Konsortsiumil on kavas alustada vanade ajalehtede mikrofilmide digiteerimisega, et selle kaudu oleks lõpuks info ajalehtedest täistekstidena võrgu kaudu kättesaadav. Kas digiteerimine tõepoolest peab käima läbi mikrofilmimise ja kas see kohutavalt kallis töö on õigustatud? Kas ei piisaks esialgu mikrofilmidest? Kas ei tuleks alustada hoopis vahendusinfost — analüütilisest retrospektiivsest rahvusbibliograafiast? Sii juurde üks hiljutine tähelepanek Austraalia Riigiraamatukogust Sydneys. Minu küsimusele ajalehtede digiteerimise kohta vastati, et neil on hästi välja arendatud mikrofilmimise süsteem ja digiteerimine olla nende jaoks liiga kallis. Kahjuks ei ole praegu tagatud digitaalkoopiate säilivus. Kas ei peaks niisuguste otsustustega kaasnema ka tõsised majanduslikud arvestused? Austraalia elatustase on kümnekond korda kõrgem meie omast. Kas oleme neid küsimusi piisavalt kaalunud, kuna otsuseid peame langetama mitte ainult endi, vaid ka tulevaste põlvete jaoks?

Arvutiajastu ja kataloogid. Elektronkataloog on suurepärane abivahend koondkataloogina, eriti siis, kui seda saab kasutada raamatukogudest eemal olles, selgitamaks, kas ja kus üks või teine trükis asub. Mida kiiremini elektronkataloogi raamatuid sisestada jõuame, seda avatumad oleme raamatukogude kaudu iseendale ja kogu maailmale. Sirvides Eesti interneti lehekülgi, tundub, et oleks aeg hakata mõtlema Eesti teadusraamatukogude elektronkataloogi ühendamisele Eesti tuntumate internetivärvatega *Delfi*, *Neti*, *Index jt*. Praegusel ajal suure üllatusena tulevad tuntud eesti autorite raamatud kätte maailma internetiportaalide, näiteks Altavista ja Yahoo kaudu koguni eestikeelsetena, paraku mitte Eestist.

Esmaülesandeks peaks siiski olema liita ühe serveri alla elektronkataloogi Tartu ja Tallinna osa. Kahest kohast otsimine on tülikas ja aeganõudev, tõsiselt takistab see ülevaate saamist ka analüütiliselt bibliografeeritud perioodikast, mis on Tallinna ja Tartu vahel jaotatud. Kuigi elektronkataloogi tuleb kasutada otsinguteks üha sagedamini, tunnetan praegu küll kaartkataloogi eeliseid, mis on esialgu kindlam ja selgem oma traditsioonilise liigisisese järjestusega. Et elektronkataloog oleks lugejatele lihtsalt ja loogiliselt kasutatav, peaks see olema tunduvalt paremini süstematiseeritud. Autori järgi otsides on autori kirjutatud, koostatud, toimetatud teosed segamini artiklitega ja lugejal on üsna raske selget pilti saada, mis on mis. Loodan, et ka meil säilivad kaartkataloogid veel vähemalt mõnikümmend aastat, nagu näiteks Austraalia Riigiraamatukogus, kus elektronkataloog toimib alates aastast 1980, kuid kaartkataloog on endiselt aktiivselt kasutatav. Paistsid silma pikad järjekorrad lugejaterminalide juures, kuigi viimaste arv ei olnud väike. Kaartkataloogi juures lugejad üksteist ei seganud ja ka selle sirvijaid oli piisavalt.

Bibliograafiate koostajana tean, missugust kergendust on arvutiajastu sellesse töösse toonud. Ei taha mõeldagi veel alles kümne aasta tagusele tegevusele, mil tuli kaartidele bibliografeerida, seejärel pikad nimekirjad mitmekordselt masinal ümber kirjutada ja korduvalt toimetada. See kõik on möödunud otsekui halb unenägu ja noorem põlvkond ei kujuta niisugust tööd enam ettegi. Arvutiajastu annab võimaluse lihtsalt uusi andmeid jooksvalt lisada igasse bibliograafiasse ja peame järjest enam aru pidama, mida üldse trükituna vajame.

Aga otsing. Kuigi info on paremini kättesaadav, on probleeme nüüdki. Kõik vajalik ei ole siiski piisavalt lihtsalt leitav, otsisüsteemid raamatukogudes keerukad ja raskesti kasutatavad, info paikneb laiali erinevates baasides ja me isegi ei tea täpselt, kust mida leida, lugejatest-teabevajajatest rääkimata. Kust leida näiteks Eestis bibliografeeritavate ajalehtede nimekirja, kuigi neid bibliografeeritakse Eesti Rahvusraamatukogus andmebaasidesse *Littera*, *Majpol* ja mujalegi. Kas ei võiks see info olla näiteks Rahvusraamatukogu koduleheküljel? Elektronkataloogi sisestatakse ka ajakirjade artiklite kirjeid, kuid kuidas teab kasutaja, missuguseid ajakirju üldse bibliografeeritakse ja kust saab ta teada, mida otsida Tallinna, mida Tartu serveri kaudu. Kas selle kohta ei võiks saada infot kohe elektronkataloogi sisenedes? Omaette küsimus on, kas artiklid peavad olema ikka üheskoos raamatutega ja kuidas ning missuguste väljaannete artiklite täistekstid üldse on kättesaadavad?

Murelikuks teeb see, et nüüdseks on analüütiline retrospektiivne rahvusbibliograafia Rahvusraamatukogus lõpetatud. Seda jätkatakse vaid Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus, kus majanduslik olukord Eesti raamatukogudest kindlasti kõige kasinam. Ometi on just see info veel kaua ajaloo uurijatele asendamatu ja äärmiselt vajalik, mida näitab vana perioodika väga aktiivne kasutamine igas raamatukogus, kus seda leidub. Nagu juba eelpool mainitud, peaks üks esimesi ülesandeid olema teha elektroonilisel kujul kättesaadavaks nii Tallinnas kui ka Tartus bibliografeeritu, sest on see ju meie retrospektiivse rahvusbibliograafia äärmiselt tarvilik osa, mida ei suudetud kopeerida ajal, kui vastav tehnika oli nigel.

Arvutiajastu annab bibliograafiale hoopis uue elu ja arvan, et see ongi arvutielu, sest jooksev rahvusbibliograafia on elektroonilisel kujul hoopis hõlpsamini kasutatav kui kunagine lõputu kroonikate sirvimine. Kumuleeritud kujul olemasolev bibliograafia võiks olla trükivariandina ainult võib-olla kümneaasta nimestikena, kui sedagi vajatakse. Eriala- ja eriti personaalnimestike vajadus trükಿನimestikena peaks märgatavalt vähenema, sest üldjuhul on nende kasutajaskond üsna piiratud, samuti on arvutiversioonis bibliograafia pidevalt kõige värskemate andmetega täiendatav.

Igasugusel vahendusinfol on elektroonilisel kujul oma kindel ja asendamatu koht. Teada saada, kas ja kus raamat, ajakiri või artikkel asub, on arvuti vahendusel kiirem ja käepärasem. Samal ajal tuleb läheneda oma otsustustele ka lugejapoolselt, püüdes ette näha kasutaja oskusi ja teadmisi, sest muidu võib vajalik ja olemasolev teave jääda leidmata. Raamatukogude poolt nõuab see läbikaalutud otsuseid ja kokkuleppeid, sest töötame mitte üksnes tänase, vaid ka tulevase lugeja jaoks.

Tekst, mida tahan lugeda, millesse süveneda, tagasi vaadata, mõnikord ka märkusi teha, nõuab minu jaoks paberit. Ilusat raamatut, eriti luulekogu tahan käes hoida, nautida seda kui kunstiteost, tunnetades niiviisi luulet hoopis täiuslikumalt. Soovin, et ka uuel ajal jääks raamat mu laste ja lapselaste raamaturiivile.

Eesti rahvusbibliograafia — uue aastatuhande väljakutsed

*Janne Andresoo
Eesti Rahvusraamatukogu*

Nii pika perspektiivi käsitlemine on väga pretensioonikas ettevõtmine, kuid tundub, nagu annaks aastatuhande vahetus selleks loa või mõningase õigustuse.

Tänapäeva analüüsid ja tulevikuvisiioone luues tuleb paratamatult kasvõi korraks heita pilk möödunudle. See, mis eesti rahvusbibliograafial seljataga on, mahub umbes poolteise sajandi sisse, kui alustada J. H. Rosenplänterist, edasi Õpetatud Eesti Selts ja A. J. Schwabe kataloog *Chronologisches Verzeichniss aller in der Bibliothek der Gelehrten Estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften* (Dorpat, 1867). Kuni jõuame Eesti raamatute üldnimestikuni, mille eessõnas ütleb Friedrich Puksoo, et "... puudub seniajani rahvusliku bibliograafia põhi — eesti raamatute üldnimestik. ... On ilmunud koguke kõiksuguseid raamatute nimekirju, peasjalikult kirjastajate ja raamatukaupmeeste poolt, nii vanemast kui uuemast ajast, kuid süstemaatilist ülevaadet teataval ajajärgul ilmunud kirjanduse kohta pakub ainult bibliograafiline ajakiri *Книжная Летопись (Книжная Летопись)*, kus kõik Venemaal ilmunud raamatud loendati, ka Eesti raamatud 1907.a.–1917-aastani". Siinkohal ei saa nimetamata jätta Richard Antikut, kui kõneks on eesti rahvusbibliograafia ja iseäranis *Eesti raamatute üldnimestik*.

Eesti raamatute üldnimestikule järgnes 50 aastat *Raamatukroonikaid*, küll riikliku bibliograafia häälekandjana. Ning sajandi viimasest kümnendist jätkus taas jooksva rahvusbibliograafia koostamine tema õige nime all. Ajal, mil sõna rahvusbibliograafia asendas riiklik bibliograafia, koostati siiski ka rahvusbibliograafiat — retrospektiivset rahvusbibliograafiat, mida seostame Endel Annuse nimega.

Eesti rahvusbibliograafia kujunes algusest peale eestikeelsete trükiste bibliograafiaks, mis oli tingitud eesti rahvusliku kultuuri ja kirjanduse arengust. Eesti raamatute üldnimestik registreeris algul ainult eestikeelseid trükiseid ning eraldi Nõukogude Venemaal ilmunuid. Alates 1934. aastast lisandus *Eesti raamatu üldnimestikku* eraldi reana Eestis ilmunud võõrkeelne kirjandus.

Nõukogude Eestis hakkas kehtima trükiste riiklik bibliograafiline arvestus territoriaalsel printsiibil ning registreeriv bibliograafia asus täitma nõukogude totaalse tsensuuri ülesandeid. Eesti taasiseseisvumise järel kehtis jooksva rahvusbibliograafia koostamisel mõnda aega territoriaalsuse põhimõte. Viimased aastad hõlmab aga jooksev rahvusbibliograafia Eestis kõigis keeltes ilmunud teoseid ning väljaspool Eestit eesti keeles ilmunud teoseid.

Kuigi J. H. Rosenplänterist alates on bibliograafilistes töodes püütud registreerida ka eesti keelt, eestlasi ja Eestit puudutavaid trükiseid, pole seda tänaseni järjekindlalt ja ammendavalt tehtud. Võib vist väita, et *Estonica* on üks enim poleemikat tekitanud rahvusbibliograafiaga seotud teema, mis kandub kindlasti edasi ka uude aastatuhandesse. Küsimusi on ennekõike tekitanud mõistete *Estica* ja *Estonica* määratlemine ning nende seotus rahvusbibliograafiaga. Käesoleval ajal moodustab *Estonica* raamatute rahvusbibliograafias eraldi osa, mis sisaldab väljaspool Eestit ilmunud eesti (ja eesti päritolu) autorite tõlkeid teistes keeltes ning peamiselt Eestit ja eestlasi käsitlevaid mujal avaldatud võõrkeelseid trükiseid. Jooksva rahvusbibliograafia aastanimestik *Muusika* registreerib nii Eestit kui ka *Estonica*'na käsitatavad (s.o. mujal ilmunud eesti või eesti päritolu autori või interpreedi loomingut sisaldavad) trükitud noodid ja helisalvestised üheskoos. Alates sellest aastast kajastatakse *Estonica*'t ka *Periodika* nimestikus, registreerides mujal ilmunud ning peamiselt Eestit käsitlevad jadaväljaanded.

Vaadeldes rahvusbibliograafia väljaandeid, tuleb tõdeda, et trükisnimestik pole olnud juba mõnda aega ainus bibliograafilise informatsiooni kandja. Vaatamata teiste kandjate atraktiivsusele, on see vorm sedavõrd sobiv, et domineerida paljude kasutajate meeltes. Samas on mitmeid argumente, mis räägivad trükisnimestiku vastu — suur paberi kulu, kui rahvusbibliograafiat antakse välja lühikese intervalliga, samuti võib otsing trükiväljaandes osutuda aeganõudvaks. Rahvusbibliograafia elektroonilisel kujul viitab aga otsingu suurematele võimalustele. 1998. aastal Kopenhaagenis peetud rahvusbibliograafia talituste konverentsi soovitusel seisab kirjas, et rahvusbibliograafia teenistus peab rahvusbibliograafiat välja andma kas ühel või enamal füüsilisel kandjal, lähtudes kasutajate vajadustest (kaasa arvatud erivajadustega kasutajad) ja rakendama seejuures rahvusvaheliselt tunnustatud standardeid. Praegu antakse Eestis välja ainult trükitud

rahvusbibliograafiat. Jooksva rahvusbibliograafia nimestike seeriad on järgmised: raamatud, perioodika, muusika, ametlikud väljaanded ja kaardid. Eesti Rahvusraamatukogus kavandatakse lähitulevikus pakkuda rahvusbibliograafia andmebaasile juurdepääsu sidusrepiimis. Rahvusbibliograafia kirjed on juba praegugi kättesaadavad ELNET Konsortsiumi elektronkataloogis, kuid seal nad ei moodusta ühtset tervikut, olles lihtsalt üheks osaks teadusraamatukogude koondkataloogis. Sellega seonduvalt tuleb lisada, et mitmeid probleeme on tekitanud rahvusbibliograafia kirjete avatus parandamisele ja täiendamisele, mistõttu üha enam leiab kinnitust idee eraldada koondkataloogist rahvusbibliograafia andmebaas. See võimaldaks rahvusbibliograafia koostajatel ise lõpuni vastutada loodud kirjete eest, kartmata, et neid kogemata keegi muuta võiks. Lisaks trükitud nimestikele ning rahvusbibliograafia sidusandmebaasile on kavas ka rahvusbibliograafia väljaandmine CD-ROM-il või mõnel muul moodsal infokandjal. Tänapäevasel elektroonilisel kandjal välja antav rahvusbibliograafia peaks hõlmama ajaliselt pikemat perioodi, et end nii väljaandjale kui ka kasutajale paremini ära tasuda. Teatud mõttes võib eeltöös pidada aasta tagasi Rahvusraamatukogus alustatud retroprojekte: 1) 1945–1991 ilmunud Eesti raamatute retrospektiivset konverteerimist, 2) 1918–1940 ilmunud eestikeelsete raamatute rekataloogimist ning 3) 1945–1993 ilmunud Eesti perioodika rekataloogimist. Nimetatud projektides on osalejateks kõik ELNET Konsortsiumi raamatukogud, kes lisavad leidumusandmed ja aitavad mitmesuguseid andmeid täpsustada.

Rahvusbibliograafia, täites rahvusliku mälu rolli, on seotud selles peegelduvate teavikute — rahvusteavikute — käekäiguga. Rahvusteaviku mõiste on peaaegajalikult määratletud sundeksemplari seadusega, mis kehtestati Eestis 1997. aastal (peaaegajalikult seetõttu, et mujal eesti keeles ilmunud väljaanded, mis Eesti sundeksemplaride hulka ei kuulu, loetakse samuti rahvusteavikuks). Seadusega kuuluvad kogumisele, registreerimisele ja hoiustamisele Eestis valmistatud trükised, audiovisuaalteavikud. 1998. aastal lisandusid sundeksemplari seadusesse füüsilisel kandjal elektroonilised teavikud (CD-ROM-id, disketid). Rahvusteavikud uutel infokandjatel on endaga kaasa toonud uue probleemide ringi ja see on nende säilitamisega seonduv. Paberile trükitud raamatu puhul on säilimise tagamisel suurimaks ohuks paberi happelisus, mille tagajärjel ta mõne aastakümne pärast tolmuks võib pudeneda. Kui trükiste puhul piirduvad probleemid peamiselt füüsilise säilitamisega, siis audiovisuaalsete ja elektrooniliste teavikute säilitamine tähendab ennekõike informatsiooni alleshoidmist, mis nõuab info salvestamist uuele kandjale või uude formaati. Hetkel ei valmista videolindile või disketile jäädvustatud teabe kättesaamine veel raskusi, aga viie aasta pärast... Et elektroonilistest teavikutest on sundeksemplari seadusega kaetud üksnes füüsilisel kandjal olevad, on ühest küljest põhjendatav elektrooniliste võrguväljaannete säilitamise ressursimahukusega, teisest küljest keerustab olukorda autoriõigusega seotud küsimuste ring. Kindel on see, et võrguväljaanded pääsevad eesti rahvusbibliograafia "võrgust" üksnes ajutiselt ning osa neist registreeritakse rahvusbibliograafias juba praegu — nimelt rahvusvaheliste standardnumbritega varustatud elektroonilised jadaväljaanded ja raamatud. Mõttekas ning odavam on õppida teiste riikide kogemustest, et seejärel asuda välja töötama Eesti võrguväljaannete registreerimise ja säilitamise korda. Eeltööna on Eesti

Rahvusraamatukogu rahvusbibliograafia keskuses alustatud elektrooniliste võrguväljaannete ja nende kirjastajate väljaselgitamist ning analüüsimist. Ees seisab lahenduste leidmine võrguväljaannete komplekteerimiseks, registreerimiseks ja arhiveerimiseks. Välja tuleb töötada valikukriteeriumid, mida pidada elektrooniliste võrguväljaannete puhul rahvusteavikuks ning mis jätta rahvusbibliograafias registreerimata. Paralleele saab tõmmata trükiste valikupõhimõtetega. Omadused, mille järgi teavik kuulub rahvusbibliograafiasse, võib üldsõnaliselt kokku võtta järgmiselt: 1) kasutajaskond ei ole kitsalt piiritletud, 2) eksemplarid on üldkättesaadavad, 3) teaviku maht vastab kindlale suurusele. Vastavalt nendele tunnustele ei kuulu rahvusbibliograafias registreerimisele piiratud levikuga ja ajutise iseloomuga teavikud ning need materjalid, mis pole kaetud sundeksemplari seadusega. Elektrooniliste teavikute puhul võib tekkida vastuolu kättesaadavuse ja registreerimise vahel ja tõstatada küsimus, kas registreerida väljaannet, millele puudub juurdepääs. Seejuures tuleb silmas pidada, et elektroonilisi võrguväljaandeid võib täiel määral rahvusteavikuna käsitleda alles siis, kui sundeksemplari seadust on vastavas osas täiendatud. Need on probleemid, mis ootavad lahendusi uuel sajandil.

Rahvusbibliograafia temaatika on tihedasti seotud kirjastajate, trükikodade, raamatukaubastajate tegevusega.

1995. aastal Euroopa rahvusraamatukogudes läbiviidud uuringutest selgus, et hoolimata ühistest õiguslikest struktuuridest toimub sundeksemplari varustamine paremini seal, kus raamatukogud on loonud ühise huvideringi erinevate kaasalööjate — raamatukogude, kirjastajate, tootjate — vahel. Eriti sellega, et pakuvad õigeaegselt ja efektiivset rahvusbibliograafia teenust. Teisisõnu, vahe võib tõmmata nende riikide vahele, kes hoolikalt ühendavad vahendid (sundeksemplari) eesmärgiga (rahvusbibliograafia teenused), ja nende vahele, kes näevad sundeksemplari kui eesmärki iseendas. On ütlema tagi selge, et kui ei oleks kirjastajaid, ei oleks vaja rahvusbibliograafiat. Ilmselgelt kipub sundeksemplari seadus kallale kirjastajate-tootjate eraomandile. Siit ka põhjus, miks rahvusbibliograafia teenistused peavad kirjastajatega tihedat koostööd tegema. Üheks koostöövormiks on rahvuslikud eelkataloogimise programmid (CIP — cataloguing-in-publication), milles kirjastaja informeerib rahvusbibliograafia teenistust ilmuma hakkavast raamatust (või muust teavikust). See võimaldab ühest küljest jälgida sundeksemplari saabumist, teisalt informeerida huvilisi ilmuma hakkavatest väljaannetest, teenides seega reklaami eesmärke. Eesti Rahvusraamatukogus tegutsev ISBN keskus alustas eelkataloogimist käesoleva aasta alguses, mille põhjal hakatakse Rahvusraamatukogu koduleheküljel välja andma nimestikku *Ilmuma hakkavad raamatud*. Rahvusraamatukogu on valmis tulevikus hakkama koostööpartneriks ka raamatuturu (*Books-in-Print*) kataloogidele, kui raamatumüüjad ning kirjastajad selleks soovi ja tahet üles näitavad.

Mida me siis ikkagi ootame rahvusbibliograafialt uuel aastatuhandel? Millist rolli hakkab ta mängima infoühiskonnas?

Rahvusbibliograafia, olles eesmärkidelt alalhoidev, säilitav, ei saa ega tohigi oma olemuselt muutuda. Kindlasti tuleb olla valmis nendeks muutusteks, mis rahvusbibliograafia kaudu loovad uusi võimalusi ligipääsuks meie rahvuslikule mälule.

Kasutatud kirjandus

1. Eesti raamatute üldnimestik 1924. a. alates. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, [1929]. 554 lk.
2. National bibliographies and books in print catalogues : report, conclusions and background documents to the seminars held in Strasbourg and Frankfurt-am-Main 26–30 June 1995. Strasbourg : Council of Europe, 1996. 179 lk.
3. The recommendations of the international conference on national bibliographic services, Copenhagen, November 1998. Copenhagen : IFLA, 1999.

Raamatukogu aastal (20)00 p. kr. — olemus ja nähtumus

Jüri Järs

Tallinna Tehnikaülikooli Raamatukogu

Olemus ja nähtumus on filosoofia kategooriad. Olemus ehk entiteet on nähtuse eksisteerimise seesmine alus, nähtust määravate püsivate oluliste elementide, seoste ja suhete kogum, mida me tunnetame teoreetilise mõtlemise teel. Nähtumuse moodustavad nähtuse välised tunnused, omadused ja seosed, mida me tunnetame vahetult, empiirilisel. Käesolev ettekanne ei ole filosoofiline traktaat, vaid eeskätt mõtisklus sellest, et raamatukogu olemus ei ole oluliselt muutunud meie eluajal, eelmisel sajandil ega eelmistel aastatuhandetel. Sellisena tuleb ta kaasa võtta ka aastasse (20)00 p. Kr. ja algavasse aastatuhandesse. Tavapäratu kirjaviis on ajendatud aasta 2000 (A2T) arvutivõrgu kartuse globaalsest kampaaniast, kuigi usun, et Eestis pole raamatukogusid, mille arvutisüsteem töötaks nüüd aastal 1900 või koguni 0000. Aja kulg on pidev ja peatumatu, mis ühikutes me seda mõõdame ja kus on nullpunkt, on tegelikult kokkuleppe küsimus. Võib olla mängib digitaalne gregooriuse kalender meile vingerpussi hoopis 29. veebruaril?

Nähtumus raamatukogust on aegade jooksul tublisti teisenenud tänu mitmesuguste tehnoloogiate arengule, mis omakorda on võimaldanud kasutusele võtta üha paremaid ja mahukamaid infokandjaid. Viidates elektrooniliste infokandjate võidukäigule viimasel poolsajandil on mitmed mõtlejad jõudnud tehnokraatliku järeltuleku, et raamatukogul pole infoühiskonnas kohta. Sellega peaks siiski ettevaatlik olema, sest teatavasti on olemuse ja nähtumuse vahel dialektiline vastuolu, mille äärmuslikuks ilminguks on näilikkus — nähtumus, mis väljendab olemust moonutatult, mitteadekvaatselt.

Kas raamatukogu olemus sõltub infokandjatest, mida ta kogub, töötleb, säilitab ja vahendab?

Ninive raamatukogus (700 e. Kr.), aga ka Uruki, Nippuri ja Lagaš*ī* raamatukogus (4000 e. Kr.) ei olnud ühtegi raamatut, kuid neis sisaldunud infokandjad — savitahvlid — osutusid nii vastupidavateks, et neid ei hävitanud tuli, niiskus, sõjad ega närilised. Ka Aleksandria (300 e. Kr.) ja Teeba (1300 e. Kr.) raamatukogus ei olnud ühtegi raamatut ning kahjuks on tuld ja niiskust kartvaid papüürusulle vähe säilinud. Sellele vaatamata ei sea keegi kahtluse alla, et Aleksandrias oli antiikmaailma suurim raamatukogu. Ka Pergamoni raamatukogus (100 e. Kr.) ei olnud ühtegi raamatut, aga seal asus antiikaja suurim pärgamentkäsikirjade kogu. Pärgamendi võidulepääs tekitas papüürusullile võistleja, tänapäeva raamatuköite algkuju, koodeksi.

Paber leiutati Hiinas aastal 105 p. Kr., kuid jõudis Euroopasse alles 12. sajandil. Nii paradoksaalne kui see ka pole — raamatukogu selle sõna kõige otsesemas tähenduses tekkis Euroopas pimedal keskajal, kuid käsikirjaline raamat ei suutnud ühiskonna infovajadusi kuigi kaua rahuldada. 1440. aastal leiutas Johan Gutenberg menetluse trükiste paljundamiseks liikuvate trükitüüpide ja trükipressi abil. Paberimasina leiutamine 1799. aastal põhjustas paberi odavnemise ja raamatutoodangu kasvu. Siitpeale hakkasid järjekindlalt kasvama ka raamatukogud, mis sisaldavad trükiseid.

1928. aastal valmistas firma “Eastman Kodak” spetsiaalse mikrofilmikaamera, mis muutis massiliseks mikrokandjate kasutamise. Elektronarvuti loomine ja areng XIX sajandi teisel poolel pani aluse digitaalkandjate levikule. Alates 1956. aastast kui firma IBM kasutas esmakordselt magnetkettaid, on need pidevalt täiustunud ja kuuluvad kõigi arvutite riistvarasse. Lasertehnoloogial põhinevad infokandjad hakkasid arenema 1970-ndate aastate teisel poolel. Kui esiklapp CD-ROM mahutas 650 MB, siis sajandilõpu DVD mahutab 18,8 GB. Loetletud tehnoloogilised edusammud on taas muutnud nähtumust raamatukogust — on tekkinud heterogeensed raamatukogud, mis lisaks trükistele sisaldavad mikro-, magnet- ja optilisi kandjaid.

Arvutivõrkude hoogne areng 1990-ndatel aastatel on loonud eeldused hajutatud elektrooniliste ressursside kasutamiseks. Seega on võimalik luua virtuaalne raamatukogu, mis koosneb viitelinkidest ja ei oma mingeid ressursse raamatutest rääkimata. Siinkohal kiputakse unustama, et keegi peab ka elektroonilisi ressursse genereerima, süstematiseerima, haldama ja arhiveerima ning et nende kasutamise eest tuleb maksta.

Kokkuvõtteks — infokandjad sisaldavad teavet, olenemata nende kujust või vormist ja teabe sisuline väärtus ei olene kandjast, millele teave on jäädvustatud. Küll aga oleneb kandjast otsingu kiirus, säilitusühiku maht ja maksumus ning säilivusaeg.

Milles seisneb raamatukogu olemus?

Raamatukogu olemuse on 1931. aastal lühidalt, täpselt ja elegantselt formuleerinud India suurmees Shiyali Ramamrita Ranganathan:

1. Raamatud on kasutamiseks.
2. Igale lugejale oma raamat.
3. Igale raamatule oma lugeja.
4. Säasta lugeja aega.
5. Raamatukogu on kasvav organism.

Nendele viiele Ranganathani seadusele on ka praegu raske lisada kuuendat ilma olemasolevaid kordamata. Kui Ranganathani “raamat” ja “lugeja” ei ole infoajastul piisavalt täpsed terminid, võib need asendada uuematega:

1. Teave on kasutamiseks.
2. Igale kasutajale oma teavik.
3. Igale teavikule oma kasutaja.
4. Säasta kasutaja aega.
5. Teabekogu on kasvav organism.

Sisuliselt ei muutu midagi. Infoühiskonna jõud peitub iga tema liikme teadmistes. Kuni püsib vajadus teadmiste järele, püsib vajadus raamatukogu kui teabe vahendaja järele. Peaks olema vastatud ka küsimus — kas raamatukogus peavad olema ainult raamatud? Võrdle — kas arvuti on ainult arvutamiseks? Mis puudutab infokandjaid, siis igal ajastul on oma kandjad ja raamatukogu komplekteerimisel tuleks ka tänapäeval järgida printsiipi — parim sisu parimas vormis. Darwin on öelnud, et loodus ei tee oma arengus hüppeid. Infokandjate areng teeb küll. Viimaste hüpote otseks põhjuseks on elektronarvuti loomine ja kiire areng.

Raamatukogu automatiseerimine: müüdid ja tegelikkus

Üks enamlevinud müüt pärineb 1945. aastast, kui ajakirjas *Atlantic Monthly* ilmus Vannevar Bushi artikkel *As We May Think*, milles autor kirjeldab Memexi-nimelist seadet. Memex koosneb arvutist, kus on realiseeritud loomuliku keele assotsiatiivsetel seostel põhinev otsisüsteem, ning elektromehaanilisest mikrofilmihiihist, kust otsitunnuse põhjal leitakse õige rull, asetatakse see lugerisse ja keritakse vajalik kaader ekraanile. Artikli kirjutamise ajal tegid arvutid vaid arvutustehteid, kuid esimesed releearvutid ja raadiolampidel töötavad mammutarvutid olid tõepoolest olemas. Memex jäi ehitamata, kuigi 1960-ndatel ja 1970-ndatel aastatel analoogilisi monstrumeid ilma erilise eduta katsetati.

Raamatukogu kui automatiseerimise objekti hakati tõsiselt uurima 1960-ndatel aastatel USA-s, kus 1962. aastal ilmus ka esimene sellealane monograafia (Schultheiss, L. A., Culberston, D. S., Heiliger, E. M. *Advanced data processing in libraries*. New York : Scarecrow Press, 1962). Esimene erialaajakiri *Program. News of Computers in Libraries* hakkas 1967. aastal ilmuma Suurbritannias. Aasta hiljem alustas USA-s ilmumist *Journal of Library Automation*. 1960-ndatel aastatel rakendati arvutit peamiselt üksikute tööprotsesside hõlbustamiseks (trükikataloogide ja loendite koostamine, kataloogikaartide valmistamine, perioodika saabumise registreerimine), ilmusid esimesed magnetlintidel levitatavad andmebaasid, Kongressi Raamatukogu töötas välja ühtlustatud MARC-vormingu

raalkataloogide loomiseks ja bibliograafiakirjete levitamiseks. Integreeritud moodulitega raamatukogusüsteemide loomine sai õige hoo sisse 1970-ndatel aastatel, kui võeti kasutusele miniarvutid ja on-line-repüimise andmetöötlus muutus üldkättesaadavaks. Personaalarvutite laialdane kasutuselevõtt 1980-ndatel aastatel tõi turule hulgaliselt uusi raamatukogusüsteeme ja nende tegijaid. 1990-ndatel aastatel kujunes aga konkurents sedavõrd tugevaks, et paljudel väiksematel tegijatel tuli pood kinni panna.

Kus asuvad Eesti raamatukogud selles valdkonnas maailmakaardil? Mitu aastat me kellestki ees või taga oleme? Püüdmaks sellele küsimusele vastata, kasutan TTÜ Raamatukogu andmeid. Arvan, et väikese ajalise hääbega on kõik meie suuremad raamatukogud läbinud üldjoontes sarnase arengu.

IT rakendamine ja sellele baseeruvad teenused ()TTÜ Raamatukogus

1977 algas TTÜ arvutuskeskuse suurarvutite kasutamine.

1985 loodi raamatukogu automatiseerimisgrupp.

1987 raamatukoguhoidjate esimesed arvutikursused;

ülikooli teadusosakonna personaalarvutil valmis esimene andmebaas.

Neid aastaid võiks nimetada ettevalmistusperioodiks. Selgus, et suurarvuti meie ülesannete lahendamiseks ei sobi. Puudus ühendus arvutuskeskusega ja sobiv tarkvara. Sai selgeks, mida kujutab endast personaalarvuti ja mida temaga teha saab.

1990 esimesed oma arvutid PC-XT 286 ja Micro-CDS/ISIS tarkvara.

1991 kaugotsingud Eesti Infoinstituudi andmebaasidest PC ja modemiga; algas süstemaatiline andmebaaside loomine.

1992 esimesed CD-ROM andmebaasid.

1993 esimesed CD-ROM lugerid.

Õnnestus hankida esimesed arvutid, alustada andmebaasirakenduste väljatöötamist ja süstemaatilist andmete sisestamist. Kohtvõrgu puudumine hakkas igapäevast tööd üha rohkem häirima.

1994 Interneti püsiühendus raamatukogu peahoones;

teenused lugejale: Internet, CD-ROM ja oma andmebaasid.

1995 kohtvõrgu rajamine raamatukogu peahoones.

1996 esimene WWW kodulehekülj;

võrguühendus raamatukogu kolmes Mustamäe hoones.

Esimesed piiratud ulatuses teenused lugejale. Oluline oli Internetiühenduse loomine ja kohtvõrgu väljaehitamine.

1997 CD-ROM andmebaaside võrgukasutus;

WWW infoserver eesti ja inglise keeles.

1998 ligipääs artiklite täistekstidele ülikooli arvutivõrgu kaudu;
integreeritud raamatukogusüsteemi INNOPAC õppimine ja kohandamine.

1999 algas kirjete sisestamine INNOPAC-i andmebaasi;
INNOPAC-i avalik kataloog Internetis kõigile kättesaadav;
kohtvõrgu läbilaskevõime ja turvalisuse suurendamine;
uue generatsiooni WWW infoserver.

Seda perioodi iseloomustab pakutavate teenuste kvalitatiivselt uus tase ja orienteeritus tavakasutajale. Kataloogikaartide masinal kirjutamise asemel arvutisse MARC-kirjete sisestamine tähendab seda, et infotehnoloogia on traditsioonilised raamatukogu tööprotsessid põhjalikult pea peale pööranud.

2000 kaartkataloogide retrospektiivne konversioon;
INNOPAC-i kõigi moodulite ja võimaluste kasutuselevõtt;
digitaalraamatukogu pilootprojekt;
virtuaalraamatukogu pilootprojekt.

Mida öelda kokkuvõtteks? Arvan, et meil pole sugugi halvasti läinud — oleme Eesti teadusraamatukogud maailmakaardile maha märkinud. Teades, kui vähe Eesti riigi raha selleks on kulutatud, tuleks öelda, et saavutused on suurepärased. Muid järeldusi võib igaüks ise teha. Küsimus on rohkem selles, kellega tahame ennast võrrelda — kas Lätiga või Ameerika Ühendriikidega. Tegelikult tuleb kokkuvõtteks öelda, et info- ja kommunikatsioonitehnoloogia areng on muutunud sedavõrd kiireks, et vähegi arvestataval tasemel püsimiseks tuleb pidevalt midagi paremaks teha ja edasi arendada. Eriti oleks vaja teha investeeringuid, sest näiteks kolm aastat tagasi ostetud arvuti on tänaseks juba tüütavalt jõuetuks muutunud. Arengu kiirusest saab mingi ülevaate, kui võrrelda, milliseid personaalarvuteid hankisid Eesti teadusraamatukogud mullu ja kümme aastat tagasi.

Aasta	Protsessor	Protsessori taktsagedus	Muutmälu	Kõvaketas	Hind USD
1999	Intel P III	450 MHz	64 MB 6,4 GB	1200	
1990	Intel 8088	4,7 MHz	640 KB 20 MB	1500	

Kümne aastaga on protsessori taktsagedus kasvanud peaaegu 100 korda, muutmälu täpselt 100 korda ja kõvaketas üle 300 korra, kusjuures hind on 20 protsenti langenud, sisaldades ka võrguvalmiduse ja CD-ROM lugeri, mis kümme aastat tagasi puudusid. See pole veel kõik — 1990. aasta arvutil oli 12-tolline monokroomkuvar ja Hercules-graafikakaart, 1999. aasta arvutil on 15-tolline värvikuvar ja SVGA-graafika koos videokiirendiga.

Võrgutamise ajalugu on meie raamatukogudes veelgi lühem, ulatudes 6–7 aastani, kuid selle lühikese ajaga on areng toimunud pöörase kiirusega. Saavutatud tulemus on ehk rahuldav

kohtvõrgus — 10 megabitilt 100 megabitile sekundis, mis võimaldab ka multimeediat edastada. Laivõrgus jätab edastuskiirus endiselt (ja ilmselt ka edaspidi) paremat soovida, sest ribalaiust on küll juurde tulnud, aga ka edastatava info mahud ja kasutajaskond kasvavad pidevalt. Veebi vanus on ainult 4–5 aastat, kuid selle ajaga on suuremad raamatukogud ära proovinud juba mitu veebiserveri põlvkonda ning algeliste kodulehekülgede asemele on suudetud luua rohkeid ressursse ja teenuseid pakkuvad veebisaidid.

Kas arvutist saab raamatu ja raamatukogu asendaja?

Vannevar Bushi Memexist ei saanud asja, kuid infotehnoloogia on vahepeal suuri edusamme teinud. Tehnoloogilise poole pealt on selleks vaja:

- kerget, odavat, kvaliteetse ekraanipildiga elektroonilist lugemisseadet (infoseadet), mille saaks igale poole kaasa võtta;
- serverit ja massäluseadet, kus raamatuvarad (elektroonilised täistekstid koos illustratsioonide, otsisüsteemi ja muu sellisega) paiknevad;
- traadita sidet lugemisseadme ja serveri vahel.

Põhimõtteliselt on kõik need komponendid (sülearvuti, serverid, mobiiltelefon) juba praegu olemas ja pole kahtlust, et järgmise viie aasta jooksul arendatakse lugemisseadmeid veelgi kompaktsemaks, kvaliteetsemaks ja integreeritumaks, mis võimaldab ka diivanil lebedes elektroonilisi raamatuid lugeda. Ka lamedad vedelkristallkuvarid ja pikaajalised akud peaksid masstootmises mõnevõrra odavamaks minema. Tasuliste infoteenuste pakkujad seadistavad üha võimsamaid servereid ja täiendavad pidevalt oma elektrooniliste täistekstide ressursse. See on omakorda pannud aluse nn. Print-on-Demand-teenusele, mis võimaldab operatiivselt, paindlikult ja vastavalt nõudlusele tirapeerida trükitud teavikuid. Trükitoodangu vähenemist ega printerite tootmise vähenemist ei ole siiski täheldatud.

Mainitud suundumustele vaatamata pole põhjust arvata, et kogu trükitud raamatutoodang viidaks digitaalsele kujule lähema kümne aasta jooksul. Probleemiks on ka praegune traadita side kiirus, mis ei ole piisav veebisaitide sirvimiseks ja videopiltide edastamiseks, kuid küllap toob ka siin aeg lahendused. Teiselt poolt on vaja ka tarbijat-ostjat-lugejat, kes sellise teenuse omaks võtab ja on võimeline selle eest maksma.

Maailma raamatukogudes on juba paarkümmend aastat otsitud vastust küsimusele — kas omada (teavikut) või omada ligipääsu (teavikule). Ligipääsu all mõeldakse teaviku hankimist raamatukogudevahelise laenutuse (RVL) teel mingist teisest raamatukogust või siis ligipääsu hankimist (kasutajalitsentside ostu) teaviku elektroonilisele täistekstile Interneti kaudu. On üsna lihtne ja selge, et kui kõik tahaksid omada ainult ligipääsu, siis tekib tellimuste kuhjumine nendes raamatukogudes, mis omavad trükitud teavikut (kui selliseid veel üldse on). Pealegi on rahvusvaheline RVL aeglane ja kallis teenus.

Viimastel aastatel on mitmed Eesti teadusraamatukogud ostnud on-line-ligipääsu ajakirjade elektroonilistele täistekstidele. Et rahalised vahendid on piiratud, tuleb enamasti vastavate paberajakirjade tellimine lõpetada. Arvestades praegust side kiirust ja kvaliteeti, kätkeb

selline lahendus siiski ohtu, et igal suvalisel ajahetkel ameerika host'il paiknevaid täistekste lihtsalt ei saa kätte. Veelgi hullem on olukord, kui näiteks raamatukogu eelarvet vähendatakse ja järgmisel aastal pole võimalik ligipääsu eest maksta — siis katkeb ajakirjakomplektide järjepidevus. Meie raamatukogudes pole ka piisavalt lugejaile mõeldud arvutitöökohti elektrooniliste täistekstide kasutamiseks.

Tehnokraatlik nähtumus elektroonilisest, digitaalsest või virtuaalsest raamatukogust põhineb sageli sellel, et raamatukogu käsitletakse kui mittemateriaalset objekti, mille arvelt saab kõvasti raha kokku hoida — pole vaja töötajaid, pole vaja hoidlaid, pole vaja lugemissaale. Kui nüüd korraks filosoofia juurde tagasi tulla, siis tegemist on ilmse dialektilise vastuoluga olemuse ja nähtumuse vahel — seda nimetatakse näilikkuseks. Tõde on lihtne — mitte millestki ei saa mitte midagi.

Konversioon ja sõltumatus

Aastatuhandevahetust Eesti raamatukogudes võiks ka vaadelda kui totaalset konversiooni kõige laiemas tähenduses. Siia alla mahuvad kaartkataloogi kirjete retrospektiivne sisestamine elektronkataloogi, andmete tarkvaraline teisendamine tagamaks ühilduvuse eri süsteemide vahel, ümberkorraldused riist- ja tarkvarakeskkonnas ning lõpptulemusena ka ühest usust teise siirdumine — mõtlen töötajate ümberõpet ja arusaamade muutumist, mille tingis raamatukogutöö põhiprotsesside reorganiseerimine. Konversioon eeldab ühtsete mängureeglite olemasolu ja järgimist ning tugevat koostööd nii raamatukogude kui ka inimeste tasandil. Ühtsetele reeglitele üleminek ei ole kunagi kõigile meeltemööda ja kompromisside tegemine tähendaks nagu sõltumatuse tükikaupa loovutamist.

Kas raamatukogu saab olla täiesti sõltumatu? Võiks alustada ka teises plaanis — kas Eesti riik on sõltumatu? Jah, praeguse põhiseaduse järgi küll, aga teatavasti on seoses Euroopa Liitu astumisega tõstatatud küsimus põhiseaduse muutmisest. Eesti riigipiir on küll püha ja puutumatu, kuid gripiviirus tuleb ikka üle piiri Lätist meile, ükskõik kui väga me seda ka ei tahaks. Kas töötaja on sõltumatu? Eks ikka töandjaga peab mingi kompromissi saavutama. Mõne aasta eest lugesin ühe lugupeetud kolleegi tööruumi uksest järgmise sisuga silti: “Juhan Juurikas, sõltumatu” (nimi on välja mõeldud). Loomulikult tundsin huvi, mida see “sõltumatu” tähendab. Ta vastas: “See tähendab seda, et minust ei olene siin enam mitte midagi.” Hea nali küll, aga paar aastat hiljem ei olenenudki — polnud silti ukse peal ja öeldi, et ei tööta enam meil. Kas raamatukogu on sõltumatu? Kindlasti mitte, aga kui mõni siiski on, siis arvatavasti õnnetu.

Nii nagu looduseaduste toimet ei saa vältida, ei saa ka ignoreerida rahvusvahelisi infotehnoloogia- ja raamatukogustandardeid, mis on ühised kõigile — teadus-, rahva-, kooli- ja erialaraamatukogudele. Näiteks, kui rahvaraamatukogude Kirjasto 3000 toetaks Z39.50 standardit, oleks võimalik INNOPAC-i andmebaasist kirjeid alla laadida ja kasutada neid oma süsteemis lähtekirjetena. Tänapäeva maailmas on palju asju, mille puhul täieliku sõltumatuse taotlemine tähendaks eraldatust, millestki ilmajäämist, progressist taandumist, majanduslikke raskusi ja kokkuvõttes absurdi.

Alafinantseerimise tingimustes on üheks võtmeküsimuseks raamatukogudevaheline tööjaotus ja koostöö, mille põhieesmärgiks on ressursside optimaalne kasutamine. Alguse saab see komplekteerimise koordineerimisest. Tööjaotuse valem on lihtne — rohkem spetsialiseerumist, universaalsus tähendab üksteise tegevuse dubleerimist. Eesti ressursiraamatukogude (teaduslike keskraamatukogude) komplekteerimisvaldkonnad ja vastutusosalad määrati kindlaks enam kui 5 aastat tagasi, kuid aeg on teinud mitmeid korrektsioone ja vastutusosalad vajavad täpsustamist. Praegu on raske hinnata, mil määral need raamatukogud on oma ülesandeid täitnud või suutnud seda teha. Viimane aeg on käivitada ühtsel meetodikal põhinev kogude hindamise ja arendamise programm, mille raames määratletakse ka komplekteerimissügavus. Selleks on tutvutud ameeriklaste Conspectus-meetodikaga ja tehtud ettevalmistusi juba paar aastat. Teavikute komplekteerimise koordineerimisest ja kogude kooperatiivsest arendamisest võidavad kindlasti kõigi raamatukogude lugejad.

Kuidas raamatukogu-tüpoloogiat parandada?

*Peeter Olesk
Riigikogu*

Tüpoloogilist lähenemisviisi ei maksa karta, vastupidi, tihtipeale on see koguni hädavajalik. Tüpoloogilise lähenemisviisi all pean ma käesoleval korral silmas uurimisaluste (või suhtealuste) objektide sellist kirjeldamist, kus mingi suurema terviku osi kõrvutatakse ühtaegu ülevalt alla ja alt üles. Teisisõnu, tüpoloogilises lähenemisviisis on hierarhia mõlemas suunas, ülenev ja alanev, omavahel võrdne. Selliselt ehitatud tüpoloogia individualiseerib nii palju, kui piisab, ja üldistab sedavõrd, kui võrd on vajalik.

Ülikooli raamatukogu inimesed mäletavad ning teised saavad nüüd kohe teada, et kuni 1999. a. kevadeni kasutasin ma oma kolleegidest kõneldes kõigi kuuldes niisugust tüpoloogilist kirjeldust, mis kindlasti ei ole raamatukogunduses tavaline. See oli sügavalt individuaalne, kuid see ei olnud kunagi subjektiveeritud. Tähestiku järgi kuulusid tüpoloogilisse nimestikku:

Kavalpea
Lõukoer
Suli
Säutsuja
Tüüp
Vanamutt
Vaba kasakas
Varblane
Võllaroog

Võrukael

Oli ainult üks tüübinimi, mida ma avalikult ei kasutanud; aususe nimel olgu ka see ära toodud: Kanaema.

Ei mäleta, et keegi oleks tulnud küsima: miks ma olen Tüüp? Ei olnud ka kedagi, kes oleks nõudnud: miks ei ole mind nende tüüpide hulgas? Ja ei olnud ühtegi juhtu, kus mulle oleks öeldud: hea küll, mina võin ju Võllaroog olla, aga too teine ei ole Kavalpea, tema on Suli. Vastupidi, kui ma ühel koosolekul, mis tegelikult polnud mitte koosolek, vaid sünnipäevaistung (või -seisang), ütlesin Urve Tõnnovile, et tema on Säutsuja, siis see ei tekitanud Mare Rannas, kes võttis sõna pärast mind, mingit võõristust, vaid ta hakkas seda tüpoloogilist iseloomustust otsekohe arendama ja soovis siiralt: "Säutsu aga edasi!". Ning Rein Saukas hakkas oma kirjadele alla kirjutama mitte enam "Rein Saukas", vaid "1/2 kassakas Rein Saukas".

See, mida ma kirjeldasin, on **peaaegu-tüpologia**. Range tüpologia teeb üksikutel tüüpidel vahet sammuga, mille pikkus on defineeritud. Range tüpologia defineerib juba ette ka selle suurema terviku, mille sees ta üksikuid tüüpe eristab. Minu puhtempiiriline ehk fenomenoloogiline tüpologia kirjeldas **kolleege**, püüdmata samas hõlmata neid kõiki. See ei defineerinud ühtegi tüüpi, vaid funktsionaliseeris neid sellise metafoori kaudu, mis pakkus välja virtuaalse identiteedi. See ei olnud regulaarne: ta ei postuleerinud, kui suur on vahe Suli ja Vaba kasaka vahel, ja ta ei fikseerinud, et see vahe peab olema samasugune ka Lõukoera ja Vanamuti vahel. See ei olnud ka hierarhiseeriv: Vanamutt ei olnud vähem autoriteetne kui näit. Lõukoer ja Varblane ei olnud alamal kui Tüüp. Ja lõpuks ei olnud see ka normatiivne, sest miski ei öelnud, et keegi peab olema Võrukael ja et see on halb, kui keegi on näit. Suli. Mind huvitas **mobiilne** tervik.

Tüpologia ei pea välistama normi kehtestamist. Kui ma siiski taotlesin, et tüpologia ei oleks normatiivne, siis eeskätt ajaloolistel põhjustel. Eesti ühiskond ei ole vaba hirmust selliste tüpoloogiliste iseloomustuste ees, millele antakse **negatiivselt** normatiivne tähendus. Näit "kulak", "fašistide käsilane", "kodanlik natsionalist", "reaktsiooniline emigrant", "valel poolel sõdinu", uusimal ajal "ajaloolane", "kaitseliitlane" jne. Määratluse "tõusik" järgi ei saa karistada — ehkki see on kahtlemata halvustav. Seevastu näit. määratluse "metsavend" järgi on represseeritud ja nagu hästi teada, ka neid, kes ei olnud metsavennad. Polnud mingit ratsionaalset põhjust seda hirmu Tartu Ülikooli Raamatukogus süvendada — eriti olukorras, kus Tartu Ülikooli rektor (em.) prof. Peeter Tulviste oli kõigi kuuldes ülikooli raamatukogu Võhma Lihakombinaadiga juba võrrelnud. Samas kui emotsioonidest vaba normatiivne tüpologia oleks nõudnud kollektiivi kirjeldamist seinast sein, milleks ei olnud tungivat praktilist vajadust.

Teisiti on lugu aksiomaatilise tüpoloogiaga, millesse norm on nii-öelda juba sisse kirjutatud. Ent mulle tundub, nagu ei oleks raamatukogude aksiomaatiline tüpologia meile ka edaspidi jõukohane. Raamatukogud mahuvad kahe äärmuse vahele. Raamatukogu on olemas siis, kui on olemas vähemasti üks trükis. Kui see puudub, siis raamatukogu **veel** ei ole. Minu käsitus

saab mõistetavamaks, kui see üks trükis on näiteks antoloogia ehk valik suuremast hulgast tekstidest. Kuid see on kõrvaline. Raamatukogu tekib alates esimesest trükisest. Aga me ei ole suutelised määratlema, mis **enam** ei ole raamatukogu. Teed teise äärmusse tähistab **internet**, võrgustik, kuhu mahuvad põhimõtteliselt kõik trükised, ka need, mida veel ei ole. Tunduvalt elulähedasem on tüpologiseerida neid raamatukogusid, mis on meil realselt olemas, tehes seda nii, et me ei sea esikohale nende halduslikku sõltuvust — mis on ajalooliselt ju väga muutuv ja on pealegi enamasti raamatukoguväline kategooria — ning võttes ühtlasi aluseks need teenused, mille täitmist lugeja ja ühiskond peamiselt ootabki. Vastasel korral jääb nii, et teaduslike raamatukogude probleem taandatakse pelgalt sellele, kas kõrgemal õppeasutusel on oma raamatukogu või ei, ja kogu raamatukogu tüpologia nõnda, nagu seda normatiivsena rakendatakse näiteks raamatukogustatistikas.

Viimase trobikonna aasta kestes on Eesti raamatukogundust mõjutanud oluliselt neli protsessi — kolm raamatukogunduse sees, üks kõrval. Kolm esimest on:

1. RR 1988–1998
2. RR 1988–1999
3. rr 1988–1997

RR ... märgib Rahvusraamatukogu arendamist tema nimetuse rakendamisest Rahvusraamatukogu 2. seaduse kehtestamiseni. See on institutsiooniline areng.

RR ... märgib rahvaraamatukogude arengut keelatud kirjanduse loetelude kaotamisest kuni Tartu Maakonna Keskraamatukogu kolimiseni Kõrvekülla. Mitmete maakonna keskraamatukogude (näit. Viljandi) saatus on veel või endiselt lahendamata, kuid oli juba sellal, 1990. aastate algupoolel, ebaloomulik, et Tartus tõsteti maakondlik kogu “lihtsalt” ühest ebakindlast ruumist teise — nagu olekski see kogu lahendus.

rr ... märgib rahvusraamatukogu kui *Estonica*, s.o. Eestit puudutava trükise kogumise ja korraldamise põhimõtete kompleksi arengut alates erihoiufondide kaotamisest kuni sundeksemplari seaduse rakendamiseni aastast 1997.

Nende protsesside kõrvale tuleb neljandana asetada akadeemilise lugeja kasv. Akadeemilise lugeja all mõistan ma raamatukogu seda kasutajat, kes eeldab, et temast saab Lääne mõistes akadeemik, graduateeritud kõrgharidusega haritlane. Absoluutarvudes ei tarvitse niisuguse lugeja kasv näida väga markantsena. 1990. aastal oli Tartu Ülikoolis üliõpilasi 8020, 1998. aastal oli neid 9160. 1990. aastal oli Tartu Ülikoolis 104 professorit, 1998. aastal 123. Need muutused ei ole rõhutatult radikaalsed, kuid kui 1989 oli Tartu Ülikoolis filoloogilisi professuure ~12 ja 1999 on neid 21 ja kui 1989. aastal oli Eestis ~7 kõrgkooli ja 1999. aastal on neid 46, siis need kasvud on hüppelised. Lugejaid, kes vajab kirjandust kuni doktoriõppeni, s.t. generatiivsete uuringute käivitamiseni, on rohkem. Järelikult saab suurema koormuse ka raamatukogu, mis kindlustab lugejahuvi rahuldamise suuremas diapsoonis. See aga tähendab, et tuleb loobuda eelarvamusest, mille järgi on **teaduslik raamatukogu** spetsialiseeritud, rahvaraamatukoguga võrreldes **piiratuma** lugejaskonnaga raamatukogu. Teaduslik, s.o. teaduse huvides komplekteeritud ja teaduse nimel arendatud

raamatukogu on meie päevil **universalistatud** raamatukogu ning tema arengut teiste raamatukogude hulgas mõõdab see, missugune on tema

1. kogude avatus,
2. kogude universaalsus,
3. lugeja-hierarhia rahuldatus,
4. rahvusraamatukogu põhimõtte rakendatus.

Kogude **avatus** all mõtlen ma kogude kättesaadavust nii ööpäevas kui ka töönädalas kohapeal ja väljaspool. Kogude **universaalsuse** all on silmas peetud raamatukogu traditsiooniliste kogude ja andmebaaside ulatuvust entsüklopeediliste huvidega lugeja soovide rahuldamiseni. **Lugeja-hierarhia rahuldatus** tähistab raamatukogu võime pakkuda trükisõna suvalist tüüpi kasutajale — olgu see siis koolilaps või professor. **Rahvusraamatukogu põhimõtte** all peetakse siinkohal silmas *Estonica* kogumist ja süstematiseerimist nii, nagu on ühiskondlikult kokku lepitud — muidugi tingimusel, et *Estonica*'t kogutakse võimalikult ammendavalt.

Mida rohkem on loetletud nelja nõuet garanteeritud, seda kõrgem on vastava raamatukogu järk. Põhimõtteliselt on võimalik tagada neid nõudeid ka seadusandlikult, kuid oluline on, kuidas on need nõuded kindlustatud tegelikkuses. Raamatukogu on seda **teaduslikum**, mida **enam** ta eelpool toodud nelja nõude täitmist kindlustab.